

Л. Балдан

ТОДОТГОН ХОЛБОХ НӨХЦӨЛИЙН БАЙРЛАЛЫН ТОГТОЛЦОО, НАЙРУУЛГЫН ҮҮРЭГ

Монгол хэлний тодотгон холбох нөхцөлийг эрдэмтэд эртнээс нааш нэлээд судалсан боловч өөр өөр саналтай байдаг билээ. Монголч эрдэмтэн О. Ковалевский (1. 105—106) «-гч», «-сан (-сэн)», А. Бобровников (2. 136—139) «-гч», «-даг (дэг)», «-сан (-сэн)», «-га (-гэ)», «-ху (-хү)» Н. Н. Поппе (3. 121—123) «-гч», «-даг (-дэг)», «-ху (-хү)», «-хуй (-хүй)», «-хун (-хүн)», «-га (-гэ)», «-сан (-сэн)» Г. Д. Санжеев (4. 67—76) «-ха, -хэ», «-нхай, -нхой», «-han, -hen» «-aa⁴», «-даг⁴», «-гша», «-мал⁴», «-маар⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг причастие, Ш. Лувсанвандан «Монгол хэлний зүй» (1939) гэдэг сурах бичигтээ «Нэр тэмдгийг үзүүлэх төлөв», «Орчин цагийн монгол хэлзүй» (1966)-д үйлт нэр гэж нэрлээд үйл үгэнд багтаажээ. Гэтэл А. Лувсандэндэв (7. 24-33) «Үйлт нэрийн үйлийн шинж чанарыг хадгалсан нь нэрийн шинж чанарыг агуулснаас илүү бус тул европын хэлний зүйн заншлыг дагаж, үйлт нэр гэдэг эдгээр үгсийг үйлийн айд оруулан үзэх үндэсгүй байна» гээд тусгай аймаг үг болгох санал тавьсан байна. Ш. Лувсанвандан (8. 26) цагийг зааж, тийн ялгалаар хувилдаг шинжээр нь цагт нэр гэж нэрлээд, нэрийн айд оруулсан бөгөөд П. Бямбасан (9. 79) цагаар тодотгон холбох үг гэж үзсэн нь уг нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг юу гэж нэрлэх, ямар нөхцөлүүдийг хамааруулах, үгсийн аль айд оруулах талаар нэгдсэн саналгүй байгаа нь тодорхой байна. П. Бямбасангийн саналыг тусгаж, уг нөхцөлийг илэрхийлэх утга, дотоод мөн чанараар нь тодотгон холбох гэж нэрлээд, дотор нь өнгөрсөн, одоо, ирээдүй цагаар тодотгон холбох «-сан⁴, -aa⁴, -х», үйлийг эрхлэх, байнга үйлдэх, боломж заах үйлээр тодотгон холбох «-гч, -даг⁴, -маар⁴» гэж ангилав. Эрдэмтэд энэ нөхцөлийг судлахдаа төдийлөн анхаараагүй өнгөрсөн харьцааны утга, найруулгынх нь олон өнгө хувилбарыг илрүүлэн, цаашид бичиг зохиолд хэрхэн

яаж хэрэглэх боломжийг гаргах зорилт тавьж байна. Иймээс юуны өмнө тодотгон холбох нөхцөлийг албан бичиг, яриа, сонин, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, уран зохиолд хэр хэмжээтэй хэрэглэж байгааг бодит жишээгээр гаргах нь чухал байна. Энэ зорилгоор Ш. Лувсанвандан (10), Д. Нацагдорж (11), Л. Ванган (12) нарын түүвэр зохиол, албан бичиг, сонинны эх хэрэглэгдэхүүн (13) зэргээс үйлийн нөхцөлөөр хэлбэржсэн 5000 үйл үгийг дэс дараалан түүвэрлэж хооронд нь харьцуулснаа хүснэгтээр харуулъя.

Үйлийн нөхцөлийн нэр	Нөхцөл	Албан бичиг	Яриа (жижиг)	Сонины өгүүлэл	Э/ш-ний өгүүлэл	Уран зохиол	Бүгд
ТОДОТГОН ХОЛБОХ НӨХЦӨЛ							
Өнгөрсөн цаг	- сан ⁴	134	123	136	251	94	738
Одоо цаг	- аа ⁴	14	44	55	10	15	138
Ирээдүй цаг	- х	399	178	232	208	186	1203
Үйлийг эрхлэх	- гч	1	—	3	—	7	11
Байнга үйлдэх	- даг ⁴	4	53	11	42	8	118
Боломж заах	- маар ⁴	—	4	—	—	—	4
Цаг заах нөхцөл	- на ⁴ - в - лаа ⁴ - жээ - чээ	87	196	152	154	143	732
Захирах хүсэх нөхцөл	- тэг хэл- бэр, - я, - е, - ё - аарай ⁴ - аач ⁴ , - г, - гтун ² - аасай ⁴ - тугай ² - уузай ² - сугай ²	29	59	1	76	19	184
Нөхцөлдүүлэн холбох нөхцөл	- ж - ч - аад ⁴ - н - саар ⁴ - вч - бал ⁴ - вал ⁴ - магц ⁴ - тал ⁴ - хлаар ⁴ - нгуут ² - нгаа ² - (х) - аа ⁴	332	343	410	259	528	1872

Хүснэгтээс үзэхэд тодотгон холбох нөхцөл «-сан⁴» 738, «-х» 1203 удаа тохиолдож албан бичиг, сонины өгүүлэлд «-х», эрдэм шинжилгээний өгүүлэлд «-сан⁴» нөхцөл зонхилох үүрэгтэй орсон байна. Үүнийг цааш нь гүнзгийрүүлэн үйлийн бусад нөхцөлүүдтэй харьцуулахад албан бичиг, яриа, сонин, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, уран зохиолд тодотгон холбох 2212, нөхцөлдүүлэн холбох 1872, цаг заах 732, захирах хүсэх нөхцөл 184 удаа орж, эдгээрийн дотроос тодотгон холбох нь төрөл бүрийн найруулгад их хэмжээтэй тааралдаж байгаа нь харагдлаа. Энэ бол хэлний хэрэгцээ юм. Үүнтэй уялдаж ийм өргөн хэрэгцээтэй нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, өгүүлбэрт ямар байрлалаар орж байна вэ? гэдэг асуудал урган гарч байна. Үгийн байрлалыг тогтооно гэдэг нь түүний тогтолцооны дэс дарааг гаргана гэсэн үг юм. Жишээлбэл: 1. Хүн малын УН-ДАА болСОН ТОЙРОМ бүрд уснууд (Д.Н) 2. Бүх дэлхийн ард түмэнд бүрэн ЭРХИЙГ олгоГЧ ИНТЕРНАЦИОНАЛ (С.Б) гэсэн хоёр өгүүлбэрийн тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн «болСОН, олгоГЧ» гэдэг үгс, ойролцоох үгтэйгээ хэлзүйн холбоосоор шүтэн барилдаж, өмнөхийгөө захиран, хойдох үгээ тодотгосон байна.

1. Таван хошуу мал маань бэлчСЭН (Н.Н). 2. Хүү минь ертөнцөд мэндлээд арван сар болж байгАА (Ц.Г) 3. Бид үеийнхээ нөхдийн итгэлийг хүлээДЭГ (Д.С) 4. Айл гэрийн маань түшиг чамайгаа наран дор хайрлаж явМААР (Б.Я) 5. Дорж, Дулмаад хэлээгүй... үгээ өөр хүнд хэлэх байХ (Ч.Л) гэсэн өгүүлбэрүүд тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн «бэлчсэн, байгаа, хүлээдэг явмаар байх» гэдэг үгсээр төгсжээ. Ажиглалт хийсэн эх хэрэглэгдэхүүнээс харахад тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг «холхи газрААС гялалз-САН цаст өндөр хайрханууд» (Д.Н) «Монгол хүн бидний сэтгэлИЙГ сорСОН орон» (Д.Н), «Энэ бол минИЙ төрСӨН нутаг» (Д.Н), «Хорин нэгэн онД хийСЭН хувьсгалТАЙ тэнцЭХ хоёр дахь их нэгдэлжих хөдөлгөөний хувьсгал хийлээ» (Ц.Г), «Дуу хөгжмөөр нийтЭЭР цэнгЭХ сайхан» (С.Б) гэх зэргээр өгүүлбэрийн дунд орохдоо өмнөх нэрээ «харьяалах, өгөх орших, заах, гарах, хамтрахын тийн ялгалаар, бас «өгүүлЖ байгАА» (С.Б), «харААД байМААР» (Ж.Бя), «хүнгэнЭН дуугараГЧ» (С.Б), «чиглэСЭЭР ирдЭГ» (Д.Н), «очВОЛ зүгээрСЭН (Д.Б), «харМАГЦ таньДАГ» (Д.Н) «налайТАЛ бэлчСЭН» (Ц.Г), «гэмшиВЧ бараХгүй» (Д.Н), «хэлЭХЛЭЭР бичиХ» (Ц.Д), «авахАА мартчихДАГ» (Л.В) гэх мэтээр өмнөх үйл үгээ зэрэгцэх, урьдчилах, хам үргэлжлэх, болзох,

бэлтгэх, угтах, дутагдах нөхцөлөөр голдуу захирсан байна. Үүнээс үндэслэн тодотгон холбох нөхцөлийн байрлалын дэс дарааны ерөнхий бүдүүвчийг гаргая.

1. Өгүүлбэрийн дунд

НЭР	Т. Х. Н. Х. Ү	НЭР
----- + ----- + -----		
Хүлэг (МОРИН уралдСАН ХӨНДИЙ)	сайхан	хоолойнууд (Д. Н)

НЭР	Т. Х. Н. Х. Ү	ҮЙЛ
----- + ----- + -----		
Энэ ертөнцөд (ЭНХ АМГАЛАН байДАГ БОЛООСОЙ) (С. Э)		
ҮЙЛ	Т. Х. Н. Х. Ү	ҮЙЛ

Ардын сайхан дууг (АЯЛАН дуулМААР САНАГДААД)	дандаа би дуулдаг (Ж. Ш)
ҮЙЛ	Т. Х. Н. Х. Ү
----- + -----	

(ЦЭЛЭЛЗЭН урсах МӨРӨН)-ий хөвөөнд цэлгэр их тариа-лангийн талбай байна (Ц. Г) гэж тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, өгүүлбэрийн дунд хоёр нэр, үйл эсвэл үйл, нэр үгийн хооронд орж, хойдох нэр, үйл үгийнхээ шинж байдал, хэрхэн ямар байдлаар болж байгааг нь тодотгож байна.

2. Өгүүлбэрийн эцэст

ҮЙЛ	Т. Х. Н. Х. Ү
----- + -----	
Ардын зоригийг (БАДРУУЛЖ явСАН.)	Аз хийморийг (МАН-ДУУЛЖ явСАН) (Ц. Д)
НЭР	Т. Х. Н. Х. Ү
----- + -----	

Ардын сургуульд хүү минь (ОНЦСАЙН сурДАГ) (Ц. Г) гэх мэтээр «-сан⁴, -даг⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, өгүүлбэрийн эцэст нэлээд, «-аа⁴, -маар⁴, -х» нөхцөлийнх цөөн, харин туслах үгтэй хамжиж «Дөрвөн морь идэж байгАА ХАРАГДАВ (Ч. Л), «Амьтны үр, ангирын зулзага эхээсээ ТӨРДӨГ юм. (Ч. Ч), гэх мэтээр орох нь их хэмжээтэй байна. Энэ байрлал дээр тулгуурлан тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, бусад үгтэй шүтэн барилдах боломжийг үлгэрлэн гаргая.

1

НЭР	-ын, -ийн, -н	ҮЙЛ
----- + -----		
НЭР	-д, -т	НЭР
----- + -----		
ҮНДЭС	-ыг, -ийг, -г + -тайз	-сан ⁴ , -аа ⁴ , -х + НЭР (ҮЙЛ) ҮГ
ҮНДЭС	-аас ⁴ , -аар ⁴ ,	ҮНДЭС -гч, -даг ⁴ , -маар ⁴

гэж тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, өмнөх нэрээ захиран хойдох нэр, үйл үгтэйгээ хамжих аргаар шүтэн барилдах хэлзүйн боломж харагдаж байна. (Жишээг 1-р хавсралтаас харна уу)

2

<p>УЙЛ - ж, - ч, - аад⁴, - н _____ - саар⁴, - бал⁴, (-вал⁴) УНДЭС - вч, - магц⁴, - тал⁴, + _____ - хлаар⁴, - нгуут², _____ - нгаа², - (х) - аа⁴</p>	<p>УЙЛ - сан⁴ _____ - аа⁴ _____ - х - гч + НЭР УНДЭС - даг⁴ (УЙЛ) УГ _____ - маар⁴</p>
---	--

гэж тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, өмнөх үйл үгээ захиран хойдох нэр, үйл үгтэйгээ хамжих аргаар шүтэн барилдах хэлзүйн боломж байна. (2-р хавсралт)

3

<p>УЙЛ - сан⁴, - аа⁴, _____ - х, - гч УНДЭС - даг⁴, - маар⁴</p>	<p>УЙЛ - на⁴, - в, _____ - лаа⁴, УНДЭС - жээ, - чээ</p>
---	---

гэх мэтээр тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үйл үгийг цаг заахын «-на⁴, -в, -лаа⁴, -жээ, -чээ» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгтэй хамжуулан _____ явСАН байНА (байВ, байЛАА, байЖЭЭ) гэсэн нийлмэл өгүүлэхүүн цөм болгож болно. (3-р хавсралт)

4

<p>УЙЛ - сан⁴, - аа⁴, _____ - х, - гч, УНДЭС - даг⁴, - маар⁴</p>	<p>УЙЛ - я, - е, - ё, аарай⁴, _____ - аач⁴, - гтун², - г, УНДЭС - уузай², - сугай², _____ - аасай⁴</p>
--	---

гэх зэргээр тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үйл үгийг захирах хүсэхийн «-я, -е, -ё, -аарай⁴, -аач⁴, -гтун², -г, -аасай⁴, -уузай², -сугай²» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгтэй хамжуулан _____ ирдЭГ байЯ (байгААРАЙ, байгААЧ) гэсэн нийлмэл өгүүлэхүүн цөм болгож болох хэлзүйн боломжтой гэж үзэж байна. (4-р хавсралт)-ыг харна уу. Энэ боломж нь хэлний хосолсон тогтолцоон дээр тулгуурлаж байгаа юм. Тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, өгүүлбэрийн дотор орохдоо өмнөх үгээ захирах, хойдох үгэндээ захирагдах дохио болдог. Ингэж тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ил харагдах байрлалыг нэгэнт тогтоосон учраас одоо далд байгаа харагдахгүй харьцааны утга, найруулгын өнгө аясыг илрүүлэх бололцоог олж байгаа билээ. Жишээлбэл:

Дөрвөн цагийн улиралд дурААРаа нүүх нутагтай. (Д.Н) Нэг л аятайхан харагдААД байДАГ болчихлоо. (Ц.Г) гэсэн хоёр өгүүлбэрийн тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн «нүүх, байдаг» гэдэг үгс урдах хойдох үгтэйгээ хэлзүйн холбоосоор шүтэн барилдахдаа 1. «Ирээдүй цагт болохыг заасан» 2. «Урьдчилан, байнга үйлдэж байсан» утгын харьцааг илэрхийлж байна. Тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, өгүүлбэрт орохдоо урдах хойдох үгтэйгээ хамтран «ирээдүй цагт зэрэгцэж болох», «өнгөрсөн, одоо, ирээдүй цагт болсон, болж байгаа, болох үйлийг нэрлэн заасан», «өнгөрсөн цагт болж өнгөрсөн», «одоо цагт хам болж байгаа» зэргийн олон янзын утгын харьцааг илэрхийлдэг билээ.

Тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн илэрхийлэх харьцааны утгаас нь үндэслэн найруулгынх нь үүргийг гаргая. Үүнд:

1. «-сан⁴» нөхцөл

«-сан⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг, өгүүлбэрийн дотор нэрийн өмнө орж, уг нэрийнхээ шинж байдлы нь тодотгох найруулгын үүрэг гүйцэтгэнэ. Жишээлбэл: Уралын баруун зүүн этгээдийг гэнэт улаан туг бүрхээд дарлагдСАН АРДЫН сэтгэлийг хөдөлгөв. (Д.Н)

«-сан⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «минь, чинь, нь», «мэт, шиг», «уу, үү» зэргийг дагуулбал үйлэнд өртөж байгаа юмыг хамаатуулах, адилтгах, асуух утга найруулгын өнгө аястай болгоно. Жишээлбэл: Та нарын ирСЭН ЧИНЬ маш сайн (Д.С), Энхрийлж өсгөсөн ээжээ ирСЭН ШИГ энгүй их баярлав (Н.Т), Нийгэм журмын байдал чам дээр тогтСОН УУ? Үгүй юу (Д.Н).

«-сан⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «л, ч», «шуу²», «даа⁴», «даг⁴» зэргийг дагуулж, болсон үйлийг улам лавшруулан батлах утга найруулгыг илэрхийлнэ. Жишээлбэл: Дөчин жилийн өмнө бичСЭН Ч эртдэхгүй. Түмэн жилийн дараа бичСЭН Ч оройтохгүй (Ч.Лх), Энэ зэргийн зүс царайтай хүүхэн... зэргэлдээ хошуунд байх л байСАН ШҮҮ ДЭЭ (М.А.А.З.Д.Б), Зун л тэгж сонстСОН ДОГ (М.А.А.З.Д.Б),

«-сан⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн өмнө «үл, эс», ард нь «гүй» -г оруулж, болсон үйл явдлыг үгүйсгэх утга найруулгатай болгоно. Жишээлбэл: Тос хуруудыг ЭС идүүлСЭН Торго булгыг ҮЛ эдлүүлсэн (А.А.З), Араг шээзгий үүрмээ нь аргал түүхийг сурСАН ГҮЙ (М.А.А.З.Д.Б)

2. «-аа⁴» нөхцөл

«-аа⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг нэрийн өмнө хамжуулан хэрэглэвэл уг нэрийн ямар шинж байдалтай, яаж бай-

гаагий нь тодотгох найруулгын үүрэг гүйцэтгэнэ. Жишээлбэл: Дээшилж явАА Монголын өсөж явАА Ро-гийн үс нь хархан бөгөөд борхон (Ц. Д), Ард чинь явАА бүсгүй хариугүй л гүйцэх нь байна шүү (Ц. Г).

«-аа⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «минь, чинь, нь», «даа²», «л», «бэ, вэ» зэргийг дагуулж, хамаатах, батлан эрчимжүүлэх, асуух найруулгаар хэрэглэж болно. Жишээлбэл: Нөгөө Дэжид... зүтгэж явАА НЬ тэр билээ (Ч. Л), Хүсэл мөрөөдөл намайг үүрч явАА ДАА Л би урамтай ахиж явна (Д. Со), Бурхны лам гуай байтлаа бүсгүйг юундаа хөөГӨӨ ВЭ? (М. А. А. З. Д. Б).

«-аа⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «гүй»-г дагуулж «Тагтаанд бүргэдийн хүч байгААГҮЙ. Тагтаанд шонхорын зориг байгААГҮЙ» (Д. С) гэж жирийн үгүйсгэхийн зэрэгцээ «Гэндэн гуай... явАА ГҮЙ Ч газаргүй, уулзАА ГҮЙ Ч хүнгүй шахам болжээ» (Ц. Д) гэж үгүйсгэн батлах найруулгын өнгө аястай болгоно.

3. «-х» нөхцөл

«-х» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг нэрийн өмнө бичвэл уг нэрийн ямар байдалтай болохыг тодотгох найруулгын үүрэг гүйцэтгэнэ. Жишээлбэл: Алсын улирлыг авцгааХ БАГАЧУУД мөн өө бид бэлхэн ээ (Д. Н), Чиний тормолзоХ НҮД, инээмсэглэх ААШ миний сэтгэлийг баярлуулав (Ц. Д).

«-х» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «минь, чинь, нь», «уу²», «шиг» зэргийг дагуулж хамаатуулах, асуух, адилтгах утга найруулгатай болгоно. Жишээлбэл: Уул ус тэгш бол жигүүртэн донгодоХ НЬ ЯРУУ (Д. Н). Шаналсан зүрх нь тайвшраХ ШИГ болдог байжээ (Д. С), Үүл өөд нисэх ҮҮ? Уул өөд харайХ УУ? гэх шиг хүлэг минь тогтож, ядан дүүхэлзэнэ (Д. С).

«-х» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «гүй» өмнө нь «үл, эс»-ийг оруулж, үгүйсгэх эсвэл үгүйсгэн батлах найруулгатай болгож болно. Жишээлбэл: Энэ хүлэг минь өтлөХ ГҮЙ ЭЭ. ЭНЭ хүлэг минь эцэХ ГҮЙ ЭЭ (Жан. Ш). Хоёр нүдээр үзсэнээ ЭС алдах вэ (М. А. А. З. Д. Б).

«-х» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг өгүүлбэрийн эцэст туслах үгтэй хамжуулан, батлан илэрхийлэх найруулгаар хэрэглэнэ. Жишээлбэл: Болор шил шиг тунгалаг усан байХ ЮМ (С. Д).

4. «-гч» нөхцөл

«-гч» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг аливаа нэг үйлийг голлон гүйцэтгэж байгаа хүн гэсэн утга найруулгын үүргээр

ихэнх тохиолдолд хэрэглэнэ. Жишээлбэл: АмьдраГЧ БҮХЭН чамд мянга мянган баярыг хүргэнэ (Д.Н).

«-гч» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг нэрийн өмнө бичиж, уг нэрийн ямар байдалтай болохы нь тодотгох найруулгын үүргээр хэрэглэдэг. Жишээлбэл: Удирдан жолоодоГЧ НАМ УЛС-ДАА цогт баярын үгээ уламжлан дээшээ дэвшүүлье (Ч.Ж).

5. «-даг⁴» нөхцөл

«-даг⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг нэрийн өмнө бичвэл үйл явдлын байнга эсвэл дахин давтан болж байгааг тодотгох утга найруулгын үүргийг гүйцэтгэнэ. Жишээлбэл: ХэлДЭГ ГУРАВ, хийДЭГ ГАНЦ гэж байжээ (Ц.Д).

«-даг⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «шиг», «л, ч», «минь, чинь, нь», «шуу²», «даа²» зэргийг дагуулан, үйл явдлыг адилтгах, эрчимжүүлэх, хамаатуулах, асуух, батлах найруулгын өнгө аястай болгоно. Жишээлбэл: Уран шувуу шамдаж үүр юүгээн барьДАГ ШИГ урьд хэзээ ч байгаагүй үйлдвэр завод босгов (Ж.Бя), Жигүүртэн шувуу дуу дуулДАГ Л юм байна шүү дээ (Д.Д), Тасалгаанаасаа гараад, хөдөөгийн амьдралтай танилцДАГ Ч болоосой (Ц.Г), Сорилж идДЭГ НЬ чи юм уу (Д.Ж), Аяны урт замыг бид алс гэж ярьДАГ ШҮҮ ДЭЭ (Л.Х).

«-даг⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «гүй»-г дагуулан, дахин давтан болж байгаа үйл явдлыг үгүйсгэх утга найруулгатай болгоно. Жишээлбэл: Тивээр бид ялгаДАГ ГҮЙ. Эвээр бид ярьдаг (Ч.Ч). Үгүйсгэсэн үгийнхээ ард батлах, хамаатуулах үг оруулж, улам үгүйсгэн батлах эсвэл хамаатуулах утга найруулга илэрхийлж болно. Жишээлбэл: Уулнаас өндөр улиас байДАГ ГҮЙ ДЭЭ ХӨӨ (М.А.А.З.Д.Б), Сардаа эргээд ирдЭГ ГҮЙ ЧИНЬ санаагүйн хэрэг шүү дээ (М.А.А.З.Д.Б),

6. «-маар⁴» нөхцөл

«-маар⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг нэрийн өмнө бичвэл уг нэрийг ямар янз байдалтай болохыг тодотгох найруулгын үүрэг гүйцэтгэнэ. Жишээлбэл: Ууланд унасан жавар нь бол уурга алдМААР жавар юм аа хө хө хө хө (А.А.З).

«-маар⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн ард «гүй», «л» зэргийг дагуулж, үгүйсгэн батлах найруулгын өнгө аястай болгоно. Жишээлбэл: Малаа дагасан малчин ч тэсМЭЭР ГҮЙ Л шуурга болжээ (Ш.Ц).

«-маар⁴» нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийг давтан хоршиж, үйл явдал ямар байдалтай болж өнгөрснийг заасан утга найруулгын үүргээр хэрэглэнэ. Жишээлбэл: Миний хэнз хурга... өвөр дээр минь гараад өхөөрдМӨӨР өхөөрдМӨӨР эрхэлдэг (Д.Н)

Гэх зэргээр орчин цагийн монгол хэлний тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үгийн байрлал, бусад үгтэй шүтэн барилдаж болох боломж, найруулгынх нь үүргийг гаргаснаараа хэлний үзэгдлүүд бол хоорондоо шүтэлцсэн холбоотой, нэг нь нөгөөгүйгээр байж болохгүй шаталсан олон тогтолцоо болохыг батлан харуулж байна.

ТОВЧИЛСОН НЭРИЙН ХЭЛХЭЭ

а. Зохиолчийн нэр

Б. Я. — Б. Явуухулан	Ж. Ш. — Ж. Шагдар
Д. Б. — Д. Батбаяр	Жан. Ш. — Жан. Шагдар
Д. Д. — Д. Даржаа	Л. В. — Л. Ванган
Д. Ж. — Д. Жамъян	Л. Л. — Л. Хуушаан
Д. Н. — Д. Нацагдорж	Н. Н. — Н. Наваан-Юндэн
Д. С. — Д. Сэнгээ	Н. Т. — Н. Тэрбиш
Д. Со. — Д. Содномдорж	С. Б. — С. Буяннэмэх
Ж. Бя. — Ж. Бямбаа	С. Д. — С. Дашдооров
С. Э. — С. Эрдэнэ	Ч. Л. — Ч. Лодойдамба
Ц. Г. — Ц. Гайтав	Ч. Лх. — Ч. Лхамсүрэн
Ц. Д. — Ц. Дамдинсүрэн	Ч. Ч. — Ч. Чимид
Ч. Ж. — Ч. Жигмид	Ш. Ц. — Ш. Цогт

б. Хэлзүйн нэр томъёо, номын нэр

- Л. А. З. — Ардын аман зохиол
М. А. А. З. Д. Б. — Монгол ардын аман зохиолын дээж бичиг
Т. Х. Н. Х. Ү. — Тодотгон холбох нөхцөлөөр хэлбэржсэн үг

НОМ ЗҮЙ

1. О. Ковалевский., «Краткая грамматика монгольского книжного языка» Казань. 1835.
2. А. Бобровников «Грамматика монгольско-калмыцкого языка» Казань., 1849.
3. П. Н. Поппе «Грамматика письменно- монгольского языка» М—Л., 1937.
4. Г. Д. Санжеев «Грамматика бурят монгольского языка» М—Л., 1941.
5. Ш. Лувсанвандан «Монгол хэлний зүй» 1939
6. «Орчин цагийн монгол хэлзүй» УБ., 1966.

7. А. Лувсандэндэв «Монгол хэлний үгсийн аймгийг ангилах тухай асуудалд» (Монгол бичгийн асуудлууд) 1956
8. Ш. Лувсанвандан «Орчин цагийн монгол хэлний бүтэц» Монгол хэлний үг нөхцөл хоёр нь. УБ., 1968.
9. «Хэл зохиол судлал» УБ., 1982. том XV.
10. Ш. Лувсанвандан «Монгол хэл шинжлэлийн асуудлууд» УБ., 1981.
11. Д. Нацагдорж «Зохиолууд» УБ., 1961.
12. Л. Ванган «Хэн хэлсэн юм бэ? (Жүжиг, кино, тууж, өгүүллэг) УБ. 1971.
13. «Социалист уралдааныг удирдах сайжруулах тухай» тогтоол, «Шинийг саанаачлагчдын нэгдсэн бүтээлч бригадын заавар, дүрэм», «Тариалаагийн үйлдвэрлэл ардын хяналт», Цувааны дүн гарав. «Үнэн» сонин. 1983. №103 (15439)

ХАВСРАЛТУУД

I Хавсралт

	— авСАН		орСОН
	— аваХ		явАА
аавЫН→	— авДАГ	----→ ном;	сургуульд очИХ (залуу) (байх)
	— авМААР		ирДЭГ
			орМООР
	— САН		ижлЭЭС хоцорсон унага (байх)
	— АА		хотООС явАА хүн (байх)
ээжИЙГ→	— Х	----→ хүүхэд	хөдөөнӨӨС ирЭХ авгай (байх)
дага	— ГЧ	(байх)	алсААС хараГЧ дуран (байх)
	— ДАГ		гадаадААС ирДЭГ бараа (байх)
	— МААР		эндЭЭС харагдМААР газар (байх)
ахААР өгүүлСЭН ном (байх)			— ирСЭН
уулААР явАА хүн (байх)			— явАА
морИОР очИХ хүүхэд (байх)			— уулзаХ
хэвлЭЭР яваГЧ амьтан (байх)			ахТАЙ — ярилцаГЧ ----→ хүн
талаАР давхиДАГ гөрөөс (байх)			— мэндэлДЭГ (байх)
машинААР хийМЭЭР эдлэл (байх)			— уулзуулМААР

II Хавсралт

	1		2
явЖ байСАН (байх) (хүн)		ирЭЭД байСАН (байх) (ээж)	
ирЖ явАА (байх) (хүн)		харААД суугАА (байх) (ээж)	
орЖ ирЭХ (байх) (хүн)		орООД ирЭХ (байх) (ээж)	
гарЧ яваГЧ (байх) (хүн)		харААД суугГЧ (байх) (хүн)	
орЖ ирДЭГ (байх) (хүн)		гарААД явМААР (байх) (хүн)	
өгсөЖ гарМААР (байх) (хүн)			
	3		4
угтАН ирСЭН (байх) (хүн)		сууСААР байСАН (байх) (хүн)	
тосоН очОО (байх) (хүн)		сууСААР байГАА (байх) (хүн)	
угтАН очИХ (байх) (хүн)		нүүСЭЭР байХ (байж) (айл)	

угтaII очигЧ (байх) (хүн)
тосoII очДОГ (байх) (хүн)
угтaII очМООР (байх) (хүн)

5

очВОЛ байСАН байх
очВОЛ байГАА байх
огВОЛ аваХ байж
огВОЛ аваГЧ (байх)
эрВЭЛ олДОГ (байх)
оролдВОЛ сурМААР (байж)

7

явМАГЦ очСОН (байх) (хүн)
хэлМЭГЦ ойлГОО (байх) -"-
хүрМЭГЦ унаХ (байх) (сав)
харМАГЦ санаачлагЧ (байх)
(хүн)
очМОГЦ угтДАГ (байх) (хүн)
хэлМЭГЦ бичМЭЭР (байж) (хүн)

9

очиХЛООР очСОН (байх) (хүн)
суулгаХЛААР босОО (болох)
(мод)
яваХЛААР үдэх (байх) (хүн)
очиХЛООР угтДАГ (байх) (хүн)
яваХЛААР дагаМААР (байж)
(хүн)
очлоХЛООР үйлчлэгЧ (байж)
(хүн)

11

яваНГАА харСАН (байх) (хүн)
унаНГАА бэртЭЭ байх -"-
яваНГАА очих (байх) (хүн)
сонсоНГОО бичигЧ байж (хүн)
үзэНГЭЭ хэлДЭГ (байж) (хүн)
хараНГАА хийМЭЭР (байж)
(хүн)

III Хавсралт

явСАН —
хэвтЭЭ —
ирэх — байна
үзэгч — →байв
огДОГ — байлаа
огМӨӨР — байжээ

нүүСЭЭР байГЧ (байх) (айл)
явСААР байДАГ (байж) (хүн)
үзСЭЭР байМААР (байж) (хүн)

6

уншиВЧ ойлгоСОН (гүй) байж
өгөВЧ аваХ гүй (байх) (хүн)
өгөВЧ авАА гүй (байх) (хүн)
өгөВЧ авДАГ гүй (байх) (хүн)
өгөВЧ авМААР гүй (байж) (хүн)

8

нртЭЛ хүлээСЭН (байх) (хүн)
унаТАЛ босОО (байх) (хүн)
явТАЛ хүлээХ (байж) (хүн)
цочТОЛ хашгираГЧ (байж) (хүн)
харТАЛ инээДЭГ (байж) (хүн)
дуудТАЛ очМООР (байж) (хүн)

10

очиНГУУТ тосСОН (байх) (хүн)
хэлэНГҮҮҮТ угтаА (байх) -"-
хэлэНГҮҮТ ойлгоХ (байх) (хүн)
дуулаНГУУТ дамжуулагЧ байж -"-
шидэНГҮҮТ барьДАГ (байх) (хүн)
эрэНГҮҮТ олМООР (байж) (хүн)

12

ява (х) АА больСОН байх (хүн)
хара (х) АА болиО (байх) (хүн)
өгө(х)ӨӨ болиХ (байх) (хүн)
ява(х)АА болиГЧ (байж) (хүн)
үзэ(х)ЭЭ явДАГ (байх) (хүн)
ява(х)АА больМООР (байж) (хүн)

IV хавсралт

— очСОН — я
— босоо — аарай
— үзэх бай(г) → — аач
— очигч — гтун
— өгдөг — г
— олМООР — аасай
— тугай
— уузай
— сугай